

Grażyna BALOWSKA

Opole

Czeskie dziewiętnasto- i dwudziestowieczne porównania z komponentem ZWIERZĘ

Keywords: Czech language, linguistic picture of the world, phraseology, simile, animals names

Słowa kluczowe: Język czeski, językowy obraz świata, frazeologia, porównanie, nazwy zwierząt

Abstract

Article is situated in a current of research on linguistic picture of the world. Subject of analysis are Czech's nineteenth and twentieth century comparative structures motivated by a world of animals. Presentation of factors, which shape opposition human – animal in language and culture, is a starting point for considerations. In the further part, comparison was discussed as a phraseological unit of Czech language, as well as contribution of animals names in creating comparison, describing characteristics and human behaviors. Manner of evaluation in those structures was also described, in which animals names fundamentally serve for negative evaluation. On the example of chosen comparisons, with native and exotic animals names, similarities and differences were indicated in their functioning in nineteenth and twentieth century. Detailed analysis of comparisons with component *svině* served as an example of language-cultural differences, which was fulfilled in Czech language over the late nineteenth and early twentieth century.

Artykuł mieści się w nurcie badań nad językowym obrazem świata. Przedmiotem analizy są czeskie dziewiętnasto- i dwudziestowieczne struktury komparatywne motywowane światem zwierząt. Punkt wyjścia do rozważań stanowi prezentacja czynników kształtujących opozycję człowiek – zwierzę w języku i kulturze. W dalszej części omówione zostało porównanie jako jednostka frazeologiczna języka czeskiego oraz udział nazw zwierząt w tworzeniu komparacji, opisujących cechy i zachowania ludzkie. Przedstawiono również sposób wartościowania w tych konstrukcjach, w których nazwy zwierząt służą zasadniczo do oceny negatywnej. Na przykładzie wybranych porównań z nazwami zwierząt rodzimych i egzotycznych zostały wskazane podobieństwa i różnice w ich funkcjonowaniu w XIX i XX w. Jako przykład różnic językowo-kulturowych, jakie dokonały się w czeszczyźnie na przestrzeni XIX i XX w., posłużyła szczegółowa analiza porównań z komponentem *svině*.

1. Opozycja *homo* – *animal* w języku

Człowieka uznaje się za najwyższą istotę wśród wszystkich istot żyjących. Centralne miejsce w świecie przyrody przypisuje się mu z wielu względów, przede wszystkim zaś dlatego, że jest on jedyną istotą, która potrafi rozumować, która posiada zdolność kreowania samej siebie i swojego losu a także jedynej istoty, która potrafi się śmiać (Pietryga 2003, s. 28). Mimo owego antropocentryzmu, dominacji świata ludzkiego, zarówno człowiek, jak i zwierzę stanowią integralny element realnie istniejącego uniwersum. Oba światy wzajemnie się przenikają, w sposób naturalny funkcjonują w nieustannej bliskości, zagrażając sobie nawzajem lub wytwarzając mniej lub bardziej „doskonałą” symbiozę. W związku z tym przez wieki swojego istnienia człowiek wykształcił umiejętność dogłębnej obserwacji otaczającej go fauny. Tę wiedzę i doświadczenie *homo sapiens* wykorzystał we właściwy sobie sposób: zwierzę stało się punktem odniesienia do określania cech, zachowań, postaw czy wyglądu człowieka, który dokonując opisu siebie, wskazuje to, co go łączy ze światem zwierząt, oraz to, co go od niego odróżnia (por. Obremski 1993: 24). Jednak postawa wyższości nad nim powoduje, że człowiek wartościuje go z reguły ujemnie, co – pomijając faktyczne negatywne doświadczenia płynące z kontaktów ze zwierzętami – może wpływać przede wszystkim ze stosunku współczesnego człowieka do świata. Jako bowiem jego centrum uważa się za najlepszą istotę, w związku z czym wszystko, co jest poza nim, jest gorsze (por. Pietrzak 20013, s. 211).

Takie podejście do świata zwierzęcego nie jest jednak dane *a priori*, ale ukształtowało się na przestrzeni wieków. Stosunek naszych przodków do naszych braci mniejszych (za św. Franciszkiem z Asyżu) wyraźnie różnił się od współczesnego. M. Pietrzak, opisując stanowisko do tej kwestii K. Moszyńskiego (1934), twierdzi, że człowiek żyjący w puszczy odnosił się do zwierząt z szacunkiem, podziwiał je, szczególnie takie ich cechy, jak: siła, zręczność, wytrzymałość, ostry słuch i czuły węch, ponieważ dla człowieka prymitywnego wyższość w stosunku do niego wielu żywych stworzeń nie budziła wątpliwości:

[...] nie mógł on bowiem mierzyć swoją siłą z siłą wielkiego drapieżcy [...] czy mógł mierzyć swą zręczność i szybkości biegu ze zwinnością sarny lub antylopy [...]. To też przeświadczenie o wyższości niektórych zwierząt, o pewnej zaś jak gdyby równości z człowiekiem innych stanowi niejako główną sprężynę całego ustosunkowania się nieoświeconego człowieka do zwierzęcia (cyt. za: Pietrzak 2003, s. 212).

Owa relacja świata ludzkiego i zwierzęcego, swoista opozycja *homo – animal*¹, uwidacznia się wyraźnie w kulturze i języku każdego etnosu (Wysoczański 2003, s. 82). Każde bowiem pokolenie pozostawia w języku swój ślad, z jednej strony czerpie z bogactwa znaczeń, jakie nadali jednostkom języka przodkowie, z drugiej zaś tworzy nowe. W związku z tym na przestrzeni wieków zwierzęta zyskały niezwykle bogatą symbolikę, stając się ważnym składnikiem utrwalonego w języku obrazu świata, o czym zaświadcza zasób jednostek frazeologicznych motywowanych światem zwierząt.

2. Porównania zleksykalizowane

W naszym artykule poświęcimy uwagę jednemu typowi jednostek frazeologicznych, jakimi są porównania zleksykalizowane. Materiał badawczy pochodzi z dziewiętnastowiecznych słowników: Josefa Jungmanna *Slovník česko-německý* (z lat 1834–1839) oraz Františka Kotta *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* (wraz z uzupełnieniami *Příspěvky a Dodatky*) oraz dwudziestowiecznych opracowań: Jaroslava Zaorálka *Lidová rčení* (1947, rejestruje bogate komparacje także z XIX w.), Františka Čermáka *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání* (1983) oraz tematycznego słownika Evy Mrhačovej *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* (1994).

Porównanie rozumiemy tu za F. Čermákiem jako „ustálené a idiomatické pojmenování sloužící k označení a hodnocení (především) podobnostního vztahu mezi jménem (substantivem), určeným v konkrétním kontextu, a předem daným modelem” (Čermák 2007, s. 386). F. Čermák w *Slovníku české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*

¹ Na temat zacierania granic między człowiekiem a zwierzęciem por. rozważania K. Termińskiej (2003).

przedstawia ogólną strukturę porównania za pomocą następującego schematu (por. Čermák 1983, s. 476):

Kd – R – Tk – k – Kt

Zgodnie z powyższym modelowa komparacja jest konstrukcją semantyczno-składniową składającą się z *comparandum* (Kd) – członu porównywanego, obiektu porównania znajdującego się po lewej stronie porównania i *comparatum* (Kt) – członu porównującego, nośnika porównania występującego po jego prawej stronie. Oba elementy są zespolone koniunktorem (k) – łącznikiem porównania (np.: *jako/jak, jako by, jako že, jako když; rzadziej až, co, div*). Zestawienie *comparandum* i *comparatum* odbywa się za pomocą relatora (R) – elementu werbalnego, ustalonego komponentu lewej strony porównania i w oparciu o wspólną dla obu członów cechę semantyczną – *tertium comparationis* (Tk) – podstawę porównania. Należy tu dodać, że relator jak i *tertium comparationis* może mieć charakter eksplicytny lub implicytny. A. Nowakowska pisze na temat porównań różniących się formą (kompletną lub eliptyczną):

Eksplicytny bądź implicytny charakter podstawy porównania pozwala na wyróżnienie dwu typów porównań, które można zilustrować przykładami *chlop wielki jak dąb* i *chlop jak dąb*. W pierwszym z nich *tertium comparationis* ujawnia się, w drugim natomiast trzeba się go domyślić. Oba typy komparacji można nazwać odpowiednio porównaniem *in praesentia* i *in absentia* (Nowakowska 2005, s. 48).

Konstrukcje takie A. Nowakowska nazywa porównaniami *sensu stricto*, występuje bowiem w nich element porównywany i ten, z którym jest on zestawiany (por. Nowakowska 2005, s. 52). W naszym artykule przyjmujemy szersze ujęcie tego zagadnienia i uwzględniamy także takie stałe konstrukcje, w których nie występuje *comparandum*, a jedynie *tertium comparationis* i *comparatum*, np. *vzteklý jako pes, strkat hlavu do písku jako pštros*², przy czym gramatycznym wykładnikiem podstawy porównania jest przymiotnik lub czasownik.

² A. Nowakowska nazywa je *quasi*-porównaniami, przyjmując jednak, że „W zakresie porównania *sensu largo* wchodzą zatem nie tylko porównania właściwe, lecz także niepełne struktury porównawcze – *quasi*-porównania” (Nowakowska 2005, s. 52).

Tego właśnie typu komparacje są podstawowymi konstrukcjami wśród czeskich struktur komparatywnych motywowanych światem zwierząt. Przykłady natomiast konstrukcji bez członu porównywanego są w naszym materiale znacznie rzadsze, np. *mít krk jako žirafa*.

2.1. Nazwy zwierząt w dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych porównaniach

Poniżej zajmiemy się czeskimi dziewiętnasto- i dwudziestowiecznymi komparacjami z komponentem animalistycznym w formie rzeczownika. Reprezentują one, jak już wyżej zostało powiedziane, różne typy porównań zleksykalizowanych. Uwagę koncentrujemy jednak nie na ich stronie formalnej, ale semantyczno-kulturowej. Porównania bowiem jako część składowa frazeologii „traktowane są jako związki wyrazowe, których znaczenie jest »językowym płaszczem«, pod których znaczeniem kryją się zespoły sądów orzekających o cechach i sposobach istnienia świata pozajęzykowego. Taka interpretacja pozwala uznać je za jedno ze źródeł wnioskania o językowym obrazie świata, którego analiza stanowi podstawowy przedmiot badań LGKL” (Pietrzyk 2008, s. 413).

Według A. Nowakowskiej porównania ukazują, jak porządkujemy nasz obraz świata, co uważamy za bardziej, a co za mniej wartościowe. Są one „utrwaleniem w mowie wyników doświadczeń fizycznych i kulturowych społeczności posługujących się tą mową. [...] Podobnie jak metafory, porównania wykorzystują te podobieństwa, których doświadczają ludzie. Istotne są więc nie podobieństwa obiektywne, lecz podobieństwa doświadczane” (Nowakowska 2003, s. 98)³. Odwołują się zatem do wiedzy potocznej użytkownika języka, do jego określonego naiwnego obrazu świata, opierającego się w znacznym stopniu na stereotypach.

³ Autorka zwraca tu uwagę na istotną cechę porównań, jaką jest obrazowość: utrwalone obrazy zwierząt wykorzystane są do zilustrowania zachowań i cech człowieka (Nowakowska 2003, s. 100).

F. Čermák w następujący sposób mówi o zoomorficznych źródłach motywacyjnych czeskich porównań:

Pochopitelně ne náhodou jde o zvířata v lidském životě nejběžnější a nejlépe, všestranně známá [...]. Že takto přirovnáním pojmenovávat je projev jistě a zřetelně tendence, je vidět na všech více než stopadesáti zde užitých názvech zvířat a živočichů (proti např. velmi vzácným rostlinám). Zvířata se zde vyskytující jsou prakticky totožná se všemi, s nimiž člověk častěji přichází do styku. K výjimkám, v přirovnáních nevyužitým, patří taková zvířata, která pro člověka nemají určitý nápadný znak nebo vlastnost (např. namátkou u ryb: *candát*, ptáků: *stehlík* apod.) (Čermák 1983, s. 476).

Nasuwa się więc wniosek, że w porównaniach człowiek zawarł obserwacje otaczającej go przyrody, wynikające z jego bezpośredniego kontaktu z naturą. Dlatego też komponentem badanych przez nas struktur komparacyjnych są przede wszystkim nazwy zwierząt, żyjących w naszej strefie klimatycznej. Stosunkowo niewiele natomiast zarejestrowaliśmy nazw zwierząt egzotycznych. Porównania bowiem zawierające tego typu komponenty zoosemantyczne mają obcą genezę i nawiązują do obserwacji i przesądów przekazywanych w obrębie danego kręgu kulturowego (por. Nowakowska 2003, s. 99).

2.1.1. Zwierzęta rodzime – zwierzęta egzotyczne

Spośród zwierząt rodzimych najbliższe człowiekowi są te, spośród których żyje na codzień, które hoduje. Są to więc z jednej strony zwierzęta gospodarskie, czyli takie, które są hodowane w gospodarstwie rolnym w celu uzyskania produkcji towarowej lub siły pociągowej (koń, świnia, gęś, pszczoła itd.), z drugiej zwierzęta domowe, czyli takie, które tradycyjnie przebywają z człowiekiem w jego domu lub innym odpowiednim pomieszczeniu, utrzymywane są przez człowieka w charakterze jego towarzysza lub dla przyjemności, bądź np. z konieczności oborny mienia (kot, pies itd.)⁴.

⁴ To rozróżnienie przyjmujemy za Ustawą z dnia 21.08.1997 r. *O ochronie zwierząt* (Dz.U. 2003 Nr 106 poz. 1002 z późn. zm., rozdz. I, art. 4).

Kolejna klasa zwierząt rodzimych, z którymi człowiek spotyka się już rzadziej, to zwierzęta dzikie, żyjące na wolności. Niektórych z nich, jak wilk, niedźwiedź, dzik, człowiek obawiał się od zawsze i bronił się przed nimi. Na inne zaś, np.: sarna, zając, kuropatwa – polował, jeszcze inne, np.: mysz, kret, mucha – tępił. Taki stan rzeczy znajduje odzwierciedlenie we współczesnych czeskich porównaniach: przeważająca ilość zooapelatiwów to nazwy zwierząt rodzimych. F. Čermák (1983) rejestruje struktury komparatywne z ok. 130 komponentami animalistycznymi tego typu, natomiast E. Mrhačová (2003) z ponad 160.

Przyjrzyjmy się poniżej wybranym czeskim dziewiętnasto- i dwudziestowiecznym porównaniom, w których występują nazwy zwierząt rodzimych, reprezentujące wspomniane wyżej grupy: *kůň* – zwierzęta gospodarskie, *kočka* – zwierzęta domowe, *zajíc* – zwierzęta dzikie.

KŮŇ

a) XIX w.

dře jako kůň

dře jako zcípły kůň (pod skalou)

klape podkovami jako kůň

hlavu nese / hlavou hází jako panský kůň

řehtá jako kůň

táhne se sem jako kůň do hostince

jako by ho na kůň vsadil

silný jako kůň

lenivý jako kůň

zbožný jako svatého Jiří kůň

zdravý jako kůň⁵

přišel jako na koni

lék jako pro koně

⁵ J. Zaozálek podaje tu adnotację, że jest to porównanie obcego pochodzenia, notowane jest u J. Jungmanna, według V. Flajšhansa – pochodzenia polskiego (Zaozálek 2000, s. 475).

b) XX w.

běžet/letět jako splašený kůň

bít/mlátit kolem sebe / kopat jako (splašený) kůň

dřít jako kůň

dupat jako kůň

mít zadek jako (pivovarský) kůň

potit se/být zpocení jako kůň

řehtat se jako kůň

řičet jako kůň

vydržet/sněst (toho) jako kůň

zkusit/zkoušet jako kůň

kopat/rvat se jako koně

být silný / mít sílu jako kůň

(být) utahaný/uštvaný jako kůň

být zapřažený jako kůň

být zedřený jako kůň

být hned (jako) na koni

přihnat se/přiběhnout/být někde jako na koni

to je jako když kopne kůň

to dávka jako pro koně

KOČKA

a) XIX w.

číhá na to jako kočka na myš

hodí se k tomu jako kočka do chomoutu

hoří to jako zhníla kočka

chodí jako zmoklá kočka

chodí jako kočka z puchýřem

má hlas jako kočka

má tuhý život jako kočka

rozumí tomu jako když kočka kouká do kalendáře

falešný/úlisný jako kočka

hubený jako kočka

laskav býti, co pes na kočku, a kočka na myš

mlsný jako kočka

jsme tu namačkani jako kočka v žejdlíku

opilý jako kočka
ulízaná jako kočka

b) XX w.

bránit se/škrábat jako (divoká) kočka
být na sebe/snášet se / mají se rádi jako kočka se psem / kočka a pes
číhat na něco/někoho jako kočka na myš
dopadnout jako kočka na všechny čtyři
hrát si/pohrávat si s někým jako kočka s myší
chodit/našlapovat jako kočka
chodit kolem/okolo něčeho jako kočka kolem/okolo horké kaše
koukat (se)/dívat se na někoho jako kočka na myš
lísat se (k někomu) jako kočka
mají se rádi jako kočka s myší
mhouřit oči jako kočka
mít drapy jako kočka
mít hlas/zpívat/hrát jako když tahá kočku za ocas/šlape kočce na ocas
mít oči / vidět jako kočka
mít život (tuhý) jako kočka
mýt se jako kočka
prskat jako (divoká) kočka
přinášet/nosi/tahat něco/někoho jako kočka kořata
přist jako kočka
svinout se/stočit se/stulit se (do klubíčka) jako kočka
svítit očima jako kočka
škrábat jako (divoká) kočka

(být) falešný jako kočka
(být) lstivý jako kočka
být mlsný jako kočka
(být) mrštný/hbitý jako kočka
(být) úlisný jako kočka
(být) utahaný/unavený jako kočka

ZAJÍC

a) XIX w.

běží jako zajíc
bojí se jako zajíc bubna

dotřel jako zajíc na chrta
chodí jak zajíc
jde mu to, jako když zajíc na buben tluče
jest pilen učení jako zajíc bubna
má oči jak zajíc
má se k tomu jako zajíc k bubnu
rád to slyší jako zajíc buben
spát jako zajíc
sedí jak zajíc pod hrudou
vyletěl jako zajíc ze rži

bázlivý jako zajíc
hubený jako sedmiletý ženatý zajíc
namazaný jako zajíc

b) XX w.

běžet jako zajíc
utíkat/pelášit/vyskočit (před někým) jako zajíc
kličkovat před někým jako zajíc
spát jako zajíc
stříhat ušima jako zajíc

(být) vyplašený (z něčeho)/vylekaný/bázlivý jako zajíc

Na podstawie przytoczonych egzemplifikacji można zauważyć pewne różnice w funkcjonowaniu w XIX i XX w. czeskich porównań motywowanych zachowaniem i cechami konia, kota i zająca. Większa ilość dwudziestowiecznych przykładów dla leksemów *kůň* i *kočka* może świadczyć o tym, że człowiek staje coraz dokładniejszym obserwatorem rzeczywistości najbliższej go otaczającej – zachowań i cech zwierząt gospodarskich i domowych. Obserwujemy tu także tendencję do wycofywania niektórych struktur, odwołujących się do desygnatów, wychodzących z użycia przedmiotów czy zanikających realiów, np. *chomout*, *žejdlík*, *panský kůň* itp.

Z nieco inną sytuacją spotykamy się w przypadku porównań, które odnoszą się do pospolitego dzikiego zwierzęcia – zająca. Zarejestrowaliśmy bowiem tu znaczne zmniejszenie się ilości porównań w XX w. w stosunku do w. XIX. Wyjaśnienia należy poszukiwać w większości

w faktach pozajęzykowych. Człowiek w świecie zindustrializowanym i zurbanizowanym traci powoli kontakt z rodzimą dziką przyrodą, nie ma już tyle okazji do obserwacji zachowań tego zwierzęcia na łonie natury. Nie bez znaczenia są tu także względy ekonomiczne: człowiek nie musi już polować, żeby zdobyć pożywienie. Ten stan odzwierciedla się zatem w języku w postaci wycofania szeregu komparacji, które stają się niezrozumiałe.

Inaczej rzecz ma się w przypadku zwierząt egzotycznych. W dziełach nowożytnych czeskich porównaniach zoosemantyzmy, określające ten typ fauny, są poświadczane nielicznie. Jeśli już są notowane, to dotyczą zwierząt, które ówczesny człowiek znał z wcześniejszych przekazów, np. biblijnych, i posiadał już określony, wyrobiony o nich sąd, pozwalający na dokonanie porównania ze swoimi zachowaniami i cechami (por. Nowakowska 2003, s. 99), np.: *lew, osioł, paw, słoń, wielbłąd* itd. Nazwy tych samych zwierząt pojawiają się także w XX w. Przyjrzyjmy się zestawieniu komparacji z zoopelatywami *osel, páv, slon*, zaświadczonych w XIX i XX w.

OSEL

a) XIX W.

budeš ty svatý jako osel varhaník
rozumí tomu jako osel harfě a slípka pivu
stojí jako osel u mlejna
točí se jako osel ve mlejníci
hloupý jako osel
sprostý jako osel
co osla na most dohnati

b) XX w.

hýkat jako osel
kývat hlavou jako osel
(být) hloupý jako osel
být tvrdohlavý jako osel

PÁV

a) XIX w.

dívají se na nás jako páv z kalence

vykračuje si jako páv

je jako páv

b) XX w.

bud' zdrav jako páv
chodit/vykračovat si/nést se/nosit se/nadýmat se jako páv
nosit hlavu jako páv

(být) pyšný jako páv

SLON

a) XIX w.

co slon nepohne se

b) XX w.

běžet jako slon/stado slonů
být (v něčem)/chovat se jako slon (v porcelánu)
chodit/dupat jako slon
mít nohy/nohu jako slon
mít paměť jako slon
tancovat jako slon
to je jako když dá slonovi malinu / pro slona malina

být (velký) jako slon

Powyższe zestawienie ukazuje, że mamy do czynienia, podobnie jak w poprzedniej grupie porównań, z wycofaniem takich konstrukcji, które zawierają wyrazy wychodzące z użycia, np. *kalenec*, lub odnoszą się do niespotykanych już dziś realiów życia, np. *stojí jako osel u mlejna*. Jednak w przypadku porównań z komponentem *slon* widzimy znaczne zwiększenie ilości przykładów w XX w., chociaż większość z nich odnosi się właściwie do jednej cechy wyglądu tego zwierzęcia czyli do wielkich rozmiarów i w związku z tym do znacznej masy ciała, co powoduje, że jego ruchy są ociężałe i niezgrabne. Pojawia się jednak także pewne *novum*, mianowicie odwołanie do znakomitej pamięci słonia. Tę jego cechę człowiek zamieszkujący Eu-

ropę poznawał początkowo dzięki doświadczeniu podróżników, ale następnie także w wyniku rozwijających się w XX w. obserwacji i badań naukowych. Można zatem powiedzieć, że w tym wypadku nie chodzi już tylko o wiedzę o świecie czerpaną z bezpośredniego z nim kontaktu i przekazywaną innym, nie tylko o kształtowanie się w oparciu o nią stereotypów (paw jest dumny, osioł jest ograniczony, słoń jest wielki), ale o wiedzę naukową, popartą badaniami.

Materiał językowy wyekscerpowany z dwudziestowiecznych słowników świadczy również o tym, że w zasobie porównań motywowanych fauną egzotyczną mamy do czynienia także z wyraźnie większą różnorodnością gatunkową zwierząt⁶. O ile w słownikach z wcześniejszej epoki nie ma komparacji z użyciem leksemów, np. *gazela*, *hyena*, *krokodył*, *pštros*, *želva*, *żirafa* itp., o tyle w XX w. takie porównania są już zaświadczone:

GAZELA

běhat jako gazela
mít nohy/nožky jako gazela
mít oči jako gazela

(být) plachá jako gazela
(být) štíhlá jako gazela

HYENA

vrhnout se na někoho jako hyeny

KROKODÝL

zívát jako krokodýl

PŠTROS

hnát se jako pštros
strkat hlavu do písku jako pštros

⁶ F. Čermák (1983) rejestruje ponad 20 nazw zwierząt w porównaniach motywowanych fauną egzotyczną, natomiast E. Mrhačová (2003) niemal 30.

ŽELVA

brečet jako (stará) želva
být/lézt jako želva

(být) klidný jako želva
být otrávený jako želva
být pomalý jako želva
být smutný jako želva

ŽIRAFÁ

mít krk jako žirafa
natahovat krk jako žirafa

Z powyższego wynika, że w języku znalazł odzwierciedlenie fakt, iż człowiek nabył większej wiedzy praktycznej i teoretycznej na temat fauny innych kręgów kulturowych, czerpiąc ją obficie z bezpośredniego doświadczenia, obserwacji, przekazów kulturowych (literatura i sztuka), a także z rozwijających się badań naukowych, szczególnie po II wojnie światowej, kiedy powszechny dostęp do nich zapewnił rozwój mediów (prasa, radio, telewizja).

2.2. Wartościowanie w porównaniach

Zwierzę samo w sobie nie jest ani dobre, ani złe, nie jest ani ładne, ani brzydkie. Istnieje, wygląda, zachowuje się w określony sposób, uwarunkowany instynktem i cechami budowy organizmu, jakimi obdarzyła je natura. Człowiek ocenia je pozytywnie bądź negatywnie zgodnie z obowiązującymi w danej epoce i kulturze kanonami piękna czy normami zachowań społecznych. Dlatego też czyniąc ze zwierzęcia punkt odniesienia do porównań własnych cech i zachowań i oceniając je przez swój pryzmat, nadaje mu wartościowanie dodatnie lub ujemne. Jak twierdzi W. Wysoczański:

Przedstawienie ludzi i zwierząt z perspektywy reguł ich postępowania uwidacznia wyraźnie opozycję postaw i działań dobrych wobec nastawień i zachowań złych. Innymi słowy, w świetle funkcjonujących w kulturze (kulturach konkretnych ludów) oraz utrwalonych w języku (konkretnych językach) wzorców postępowania, które są

wyznaczane w ramach opozycji *homo – animal*, ujawnia się opozycja dobro – zło, dobrzy i źli są bowiem ludzie zarówno dla siebie, jak i dla zwierząt, a także dobre i złe są zwierzęta dla ludzi i dla siebie samych (Wysoczański 2003, s. 93).

We współczesnej kulturze śródziemnomorskiej ważny jest etos pracy, cenione jest zdrowie, siła i sprawność fizyczna a także umiejętność panowania nad emocjami. Znalazło to odbicie w języku czeskim, w którym pozytywne konotacje posiadają zoosemantyzmy odwołujące się do zwierząt, będących według obserwacji człowieka nosicielami cech takich, jak: pracowitość – mrówka, pszczoła (*pilný jako mravenec/včela/včelička*), dobre zdrowie – ryba, ryś, tur (*zdravý jako ryba/rybička/rys/tur*), siła – bawół, byk, koń, lew, niedźwiedź, tur (*silný jako buvol/byk/kůň/lev/medvěd/tur*), szybkość – chart, jeleń, wyżeł, sokół (*rychlý jako chrt/jelen/ohař/sokol*), cierpliwość – baranek, jagnię (*trpělivý jako beránek/jehně*), choć niekiedy motywacja jest niejasna.

Z kolei negatywnie oceniany jest w społeczeństwie brak urody i higieny, brak siły, poddawanie się emocjom i nieumiejętność zapanowania nad nimi czy brak kontroli nad wadami. Stąd w języku czeskim brzydka jest ropucha i sowa (*ošklivý jako ropucha/sova*), szpetna – małpa i orangutan (*škaredý jako opice/orangutan*), brudne – prosię, knur i świnia (*špinavý jako čuně/kanec/prase*), słaby – komar i mucha (*slabý jako komár/moucha*), wściekły – pies (*vzteklý jako pes*) a mściwy – wąż, kot, lis, węgorz (*lstivý jako had/kočka/liška/uhoř*).

2.2.1. Dziewiętnasto- i dwudziestowieczne porównania z komponentem *svině*

Na tym miejscu chcielibyśmy zatrzymać się przy czeskich strukturach komparatywnych z członem porównującym wyrażonym rzeczownikiem *svině* i przedstawić próbę rekonstrukcji fragmentu semantyczno-kulturowego obrazu świnii w czeszczyźnie⁷. Trzeba pod-

⁷ Należy zwrócić uwagę na pewne różnice semantyczne, występujące tu między polszczyzną a czeszczyzną. W języku polskim leksem *świnia* jest równocześnie nazwą całej rodziny tych zwierząt (*świnia domowa, dzika świnia* itp.). W takim

kreślić, że leksem *svině*, stosowany w odniesieniu do człowieka, posiada w języku czeskim silne nacechowanie ekspresywne. Ujemny ładunek emocjonalny niesiony przez to zooapelatywum przybiera w pewnych kontekstach charakter obelżywy, staje się wyzwiskiem, niekiedy może mieć nacechowanie wulgarnie⁸: *Svině jedna zatracená!* (*Świnio jedna!*), *Ty jsi ale svině!* (*Kawał świni z ciebie!*). Negatywne konotacje zoosemantyzmu *svině* w czeszczyźnie L. Bartoš uzasadnia głównie czynnikami ekstralingwalnymi. Twierdzi on:

Je pravda, že mnohá životní pozorování a zkušenosti lidí, které se promítají do [...] přirovnání, jsou víceméně společné mnoha etnikům. Avšak některé komparace jsou odlišné, pokud jde o jejich komponenty, což je dáno různým životním prostředím i významem, který různá společenství přikládají určitým zvířatům, např. ve španělštině *býku*, nebo v češtině *praseti* (Bartoš 2006, s. 53).

Jak postaramy się dalej wykazać, porównania z komponentem *svině* to przykład różnic językowo-kulturowych, jakie dokonały się w czeszczyźnie na przestrzeni XIX i XX w.

Zebrany przez nas materiał językowy pozwala wydzielić wspólne i dyferencyjne elementy semantyczno-kulturowego obrazu świnii. Wspólnym dla obu omawianych epok jest to, że owo zwierzę z upodobaniem nurza się w błocie, a co za tym idzie, jest symbolem nieczystości i brudu. W związku z tym, zestawiając je z człowiekiem, w pierwszej kolejności podkreśla się element wizualny – brud, ale równocześnie cechę – lenistwo i obojętność względem otoczenia:

- a) XIX w.: *jako svině váleli se v blátě*,
- b) XX w.: *válet se/ležet (někde) jako (ta) svině*.

ci odpowiada mu czeski termin *prase* (*prase domácí, prase divoké*). Natomiast *svině* w języku czeskim to określenie samicy tego gatunku.

⁸ Na temat frazeologii z komponentami o nacechowaniu wulgarnym J. Machač pisze: „Lze však předem konstatovat, že pro užívání těch frazeologismů, jejichž komponenty jsou výrazy „tabuové“, platí též společensky konvencionalizovaná omezení jako pro tyto výrazy samy. Týká se to [...] typu »fekálního«, ale i posledních členů synonymních řad jako *ústa, huba, tlama, rypák, držka* nebo *potvora, mrcha, hajzl, svině, čubka*, u nichž k příznaku hanlivosti přistupuje i příznak vulgárnosti”

Pozostałe przykłady, jakie zarejestrowaliśmy w naszym materiale, uwiadcniają już zauważalne różnice epokowe. Z dziewiętnastowiecznych porównań wyłania się obraz wyraźnie odzwierciedlający wyższość człowieka nad tym zwierzęciem domowym: jest ono traktowane z pogardą, nie nadaje się do wyższych celów, jest wyśmiewane. Potwierdza to znaczna ilość badanych jednostek opierających się na schemacie: *sluší/svědčí někomu něco jako svini něco*. Mamy tutaj zaświadczony bogaty inwentarz komponentów wymiennych o charakterze nobilitującym: *koruna* – symbol władzy (*svědčí ji ten zlatý kokrhel jako svini koruna*), *kopí* oraz *kord* – rodzaj broni (*sluší mu to jako svini kopí, svědčí mu to jako svini kord*), *šmisetka* – element eleganckiego ubioru (*sluší mu to jako svini šmisetka*). Występują tutaj także odniesienia do „bardziej szlachetnych” zwierząt domowych, poprzez wprowadzenie do porównania ich atrybutów, np.: *chomout* oraz *sedlo* konotuje obraz konia (*sluší mu to jako svini chomout, sluší jako svini sedlo*), *roh*y natomiast przywołują obraz bydła – krowy, byka, wołu itp. (*sluší jako svini rohy*). Elementy te powodują, na zasadzie kontrastu, nasilenie negatywnego nacechowania całej struktury komparatywnej. Zastosowane zaś do człowieka, mówią o tym, że jest on nieodpowiednio ubrany, wygląda śmiesznie, karykaturalnie.

W XIX w. podkreślana jest także głupota świni. W takim wypadku człowieka do niej porównywanego charakteryzuje indolencja, najczęściej reprezentuje on prymitywny sposób myślenia, nie rozumie wielu spraw, jest bezmyślny: *rozumí tomu, co svině petrželi*.

Kolejne porównania *vzácný jako svině v židovském domě, přišel jak sviňa do židovny* należy odczytać w odpowiednim kontekście kulturowo-cywilizacyjnym typowym dla XIX w., kiedy nacja czeska i żydowska wspólnie zamieszkiwała tereny państwa czeskiego. Wówczas wśród społeczności czeskiej powszechna była podstawowa wiedza co do konfesyjnego zakazu spożywania mięsa świńskiego obowiązującego cego żydów, o czym stanowiły przepisy Prawa starotestamentowego, zaliczające świnie do zwierząt nieczystych⁹. Ten niechę-

⁹ Por. tekst z *Biblii Jerozolimskiej* (2006): „Ale z mających rozdzielone kopyto albo przeżuwających nie będziecie spożywali [...] wieprza, ponieważ ma rozdzielo-

tny stosunek do świni odzwierciedla się w powyższych komparacjach, w których mówi się o człowieku, że nie jest on mile widziany w jakimś miejscu lub czuje się gdzieś niepewnie i niechętnie się tam udaje.

Wraz ze zmianami historycznymi oraz społeczno-kulturowymi w XX w. przekształceniu ulega także warstwa frazeologiczna języka. Fakt ten znajduje poświadczenie w zebranych przez nas dwudziestowiecznych porównaniach, wśród których nie występują konstrukcje omówione powyżej. Pojawiają się natomiast nowe komparacje, odnoszące się jednak w dalszym ciągu do utrwalonego negatywnego stereotypu świni, która „uchodziła, z powodu swojej skłonności do grzebania w błocie i odpadkach oraz żarłoczności, powszechnie za uosobienie nie tylko nieczystości, ale i nieumiarkowania” (*Świat symboliki...* 1990, s. 303), czy nawet upadku moralnego, np.:

bějt vožralej / být ožralý/opilý jako svině

chlastat jak svině

vožrát se/ožrát se/opít se jako svině

být tlustý jak svině

být líný jako svině

Taki obraz świni przeniesiony jest także na nieetyczne zachowania człowieka, który postępuje nieprzyzwoicie zwłaszcza wobec kogoś słabszego, bezbronnego czy przyjaciela: *zachovat se/chovat se jako svině*.

Również negatywny wydźwięk posiada porównanie: *potřebovat něco jako svině drbání*, odnoszące się do człowieka, który zasługuje na karę z powodu swojego złego, aroganckiego, nieprzyzwoitego zachowania.

Dwudziestowieczne słowniki notują także nowy typ komparacji z komponentem *svině*, w których jednak chodzi nie tyle o strukturę porównującą cechy i zachowania ludzkie do cech i zachowań zwierzę-

lone kopyto, to jest racice, ale nie przeżuwa – będzie dla was nieczyste. Nie będziecie jedli ich mięsa ani dotykali ich padliny – są one dla was nieczyste” (Kpł 11, 4a. 7–8).

cia, ile o jednostkę frazeologiczną nacechowaną ekspresywnie, o porównanie o charakterze intensyfikującym, np. *bolí/páli/štípe to jak svině*.

Trzeba w tym miejscu podkreślić, że porównanie z określeniem *jak svině* w powyższym znaczeniu to konstrukcja o charakterze progresywnym, przy czym jej lewostronny człon może być nie tylko werbalny, ale także nominalny. Potwierdzają to także częste przykłady użycia tego typu struktury w kontekstach intensyfikujących, występujące w języku Internetu, np.:

lhát jak svině
řve to jako svině
mít hlad/žízeň jak/jako svině
mít štěstí jako svině
bejt zpocenej jak svině
je blbý jako svině
je to podvod jako svině

Jako samodzielne hasło konstrukcję tę wprowadza *Slovník nespisovné češtiny* (2006):

svině: jak sviňa ‘velký, silný, výrazný’, np.: *Měl jsem žízeň jak sviňa, Nasrané su jak sviňa* – dříve zejména v moravských nářečích – také: opilý, špinavý, zablacený – dnes všeobecně rozšířeno, i toto typicky české spojení má paralelu v něm. *wie Sau*, např.: *es regnet wie Sau* prší jak sviňa, *hart wie Sau* tvrdý jak sviňa.

Na temat omawianego porównania wypowiadała się także Z. Hladká, która zwróciła uwagę, że:

Přirovnání [...] *jak sviňa* slouží v běžné řeči (nejčastěji však v mluvě mládeže, v mluvě slangové a poloargotické) jako ustálený zdůrazňující prostředek, který nelze chápat doslovně (Hladká 1995, s. 240).

Twierdzi ona ponadto, że jego znaczna frekwencja jest wynikiem stounkowo łatwej i w pewnym sensie dowolnej łączliwości z różnymi wariantami lewej strony porównania, np.: *bolest jak sviňa, láska jak sviňa, vedro jak sviňa, vzdělané jak sviňa, má peněz jak sviňa, slunko svítí jak sviňa* itp. Przez użytkowników języka czeskiego porównanie

powyższe jest traktowane właściwie jako neutralne i często jego użycie ma charakter zautomatyzowany.

Powyższe przykłady komparacji świadczą zatem, że leksem ten już nie we wszystkich kontekstach odczuwany jest jako obraźliwy. W niektórych przypadkach uzus rozstrzyga o zaniku jego wulgarnego zabarwienia. Jest to, jak się wydaje, ogólny trend wulgaryzacji języka, będący przykładem zmiany pokoleniowej w świadomości językowej użytkowników czeszczyzny.

* * *

Na zakończenie zatrzymajmy się jeszcze nad zagadnieniem negatywnego wizerunku świni w kulturze, który wykorzystany jest w języku do wytykania i piętnowania wad i przywar ludzkich. Należy podkreślić, że dla starożytnych ludów pogańskich świnia posiadała konotacje pozytywne – była symbolem płodności i w tej intencji składano ją w ofierze odpowiednim bóstwom (*Świat symboliki...* 1990, s. 303). Przychylnie ustosunkowanie się do tego zwierzęcia widoczne jest także w Chinach (por. znaki horoskopu chińskiego). Wyłącznie negatywne konotacje tego zwierzęcia pojawiają się natomiast w Biblii. Jak twierdzi S. Koziara, składają się na to czynniki lokalne: uznanie jej za zwierzę nieczyste oraz cechy gatunkowe: skłonność do grzebania się w błocie i nieczystościach (Koziara 2001, s. 165)¹⁰.

W średniowiecznej literaturze i sztuce pogłębił się negatywny wizerunek świni i nabrał niekiedy nawet demonicznego charakteru. Symbolizowała bowiem ona wówczas zło, siły nieczyste, grzeszników, rozpustników, grzeszne myśli. Z drugiej jednak strony istniały także tzw. święte świnię, nazywane świniami św. Antoniego, który zgodnie z podaniami leczył różne choroby okładami ze słoniny. Ale, jak pisze M. Peisert:

¹⁰ S. Koziara podkreśla, że stąd pochodzi utrwalony w wielu językach biblizm (*nie*) *rzucać perły przed/między wieprze/świnie*, na kanwie którego w języku czeskim ukształtował się kolokwialny zwrot *házet perly sviním* (Koziara 2001, s.

[...] nawet towarzystwo świętego nie jest dostatecznym powodem, by odwrócić demoniczny obraz świni. Wystarczy przyjrzeć się obrazom Hieronima Boscha [...]. Z jednej strony widzimy więc u Boscha swinie z dzwoneczkiem ufnie opierającą się wraz ze świętym Antonim diabelskim pokusom (*Kuszenie św. Antoniego*), z drugiej zaś na innych obrazach tego malarza świnia symbolizuje zło, chciwość i obłudę. Na przykład w *Piekle chciwców* tuczna świnia pozbawiona cech płciowych i ubrana w szaty przeoryszy symbolizuje właśnie chciwość i zakłamanie (Peisert 2003, s. 154).

Warto tutaj wspomnieć, że taki demoniczny stereotyp świni występuje także na przykład w polskich wierzeniach ludowych, w których pojawia się dość często jako środek transportu czarownic na Łysą Górę. Była to najczęściej świnia czarna, którą utożsamiano nawet wprost z diabłem (por. Adamowski 2000, s. 28).

Ciekawe stanowisko odnośnie do zaistnienia w średniowieczu przyczyn negatywnego wizerunku świni przedstawia P. Meduna (2008). Podkreśla on względy ekonomiczne związane z rozwojem miast w XIII w., które stając się dużymi aglomeracjami, musiały przyjąć pewne nowe strategie żywieniowe. Do tej pory podstawą żywienia było mięso świń, które hodowane były w środowisku naturalnym, najczęściej w lasach. Odtąd jednak zaczyna je wypierać mięso wołowe, jako bardziej opłacalne, a hodowla świń przenosi się na wieś:

Prase se pomalu odsouvá na venkov, ale tam ho čeká dvojí nerádostný úděl: stane se společníkem sedláků, všemi vysmívaných a všemi opovrhovaných, stane se synonymem „špinavého” venkova. A stane se ušmudlaným i skutečně, protože začne trávit většinu svého života v chlívků, není kam ho vyhnat, a je-li, pak se za to platí” (Meduna 2008, s. 152).

To przyczyniło się także do ukształtowania się obelżywego znaczenia określenia *świnia* w stosunku do człowieka. Według P. Meduny pierwsze tego typu obelgi pojawiły się około 1300 r. we Francji, skąd przeniknęły do Anglii, a następnie do Czech (por. Meduna 2008, s. 152).

Współczesny jak również dziewiętnastowieczny czeski obraz świni jest wyraźnie negatywny, co potwierdzają porównania przedstawione w artykule. Człowiek przypisuje jej właściwości, które odczytuje jako dla siebie negatywne (Zimnowoda 2003, s. 114). Choć

utrwalony w języku stereotyp pozostaje nadal negatywny, to jednak zmienia się świadomość językowa użytkowników: leksem *svině* w określonym kontekście i sytuacji zaczyna tracić wulgarne nacechowanie. To, co stanowiło pewne tabu, przestaje już razić i nabiera neutralnego nacechowania.

Literatura

- Adamowski J., 2000, *Droga na hysogórski sabat czarownic*, „Literatura Ludowa” 3, s. 23–35.
- Bartoš L., 2006, *Srovnávací studie komparací s názvy zvířat v českém a španělském jazyku*, [w:] *Pocta Evě Mrhačové*, red. M. Balowski, J. Raclavská, Ostrava, s. 53–60.
- Biblia Jeruzolimska*, 2006, Poznań.
- Čermák F., 2007, *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, Praha.
- Forstner D., OSB, 1990, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa.
- Hladká Z., 1995, *Ten je vzdělané jak sviňa (K jednomu moravskému přirovnání)*, „Čestina doma a ve světě” 3, č. 4, s. 240–241.
- Kozíara S., 2001, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków.
- Machač J., 1979, *K nespisovným složkám frazeologie národního jazyka*, „Naše řeč” 1, s. 7–17.
- Meduna P., 2008, *Konec „lesního” prasete*, [w:] *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*, red. P. Pokorný, M. Bárta, Praha s. 146–158.
- Moszyński K., 1934, *Kultura ludowa Słowian*. T. II: *Kultura duchowa*, Kraków.
- Nowakowska A., 2005, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław.
- Nowakowska A., *Człowiek jak zwierzę. Sfrazologizowane porównania odczasownikowe na podstawie Słownika frazeologicznego języka polskiego*, [w:] *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Język a kultura, tom 15, s. 97–102.
- Obremski K., 1993, *Zwierzę jako problem myśli antropologicznej (Od Protogoras do Kochanowskiego)*, [w:] *Literacka symbolika zwierząt*, red. A. Martuszewska, Gdańsk.
- Peisert M., 2003, *Sus domesticus – zwierzę, którego nazwy używać nie wypada*, [w:] *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Język a kultura, tom 15, s. 149–155.
- Pietryga A., 2003, *Opozycja homo – animal a manicheizm*, [w:] *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Język a kultura, tom 15, s. 27–32.
- Pietrzak M., 2003, *Językowy obraz ludzi i zwierząt w tekstach literackich na przykładzie powieści Antoniego Gołubiewa*, [w:] *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Język a kultura, tom 15, Wrocław, s. 211–221.

- Pietrzyk I., 2008, *Logoepistem – lingwokulturologiczne spojrzenie na frazeologizmy*, [w:] *Frazeologia*, Opole, s. 413–417.
- Slovník nespisovné češtiny*, 2006, red. J. Hugo, Praha.
- Terminińska K., 2003, *Przekraczanie opozycji zwierzę – człowiek w cywilizacjach Morza Śródziemnego*, [w:] *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Język a kultura, tom 15, Wrocław, s. 17–25.
- Wysocki W., *Opozycja homo – animal z perspektywy reguł postępowania (na materiale frazemów wybranych języków)*, [w:] *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Język a kultura, tom 15, Wrocław, s. 81–95.
- Zimnoda J., 2003, *Opozycja homo – animal w ekspresywnych zwrotach językowych*, [w:] *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Język a kultura, tom 15, Wrocław, s. 103–115.

Źródła

- Čermák F., 1983, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*, Praha.
- Jungmann J., 1989–1990, *Slovník česko-německý*, t. I–V, Praha.
- Kott F., 1878–1893, *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*, t. I–VII, Praha.
- Mrhačová E., 1994, *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice*, Ostrava.
- Zaorálek J., 2000, *Lidová rčení*, Praha.